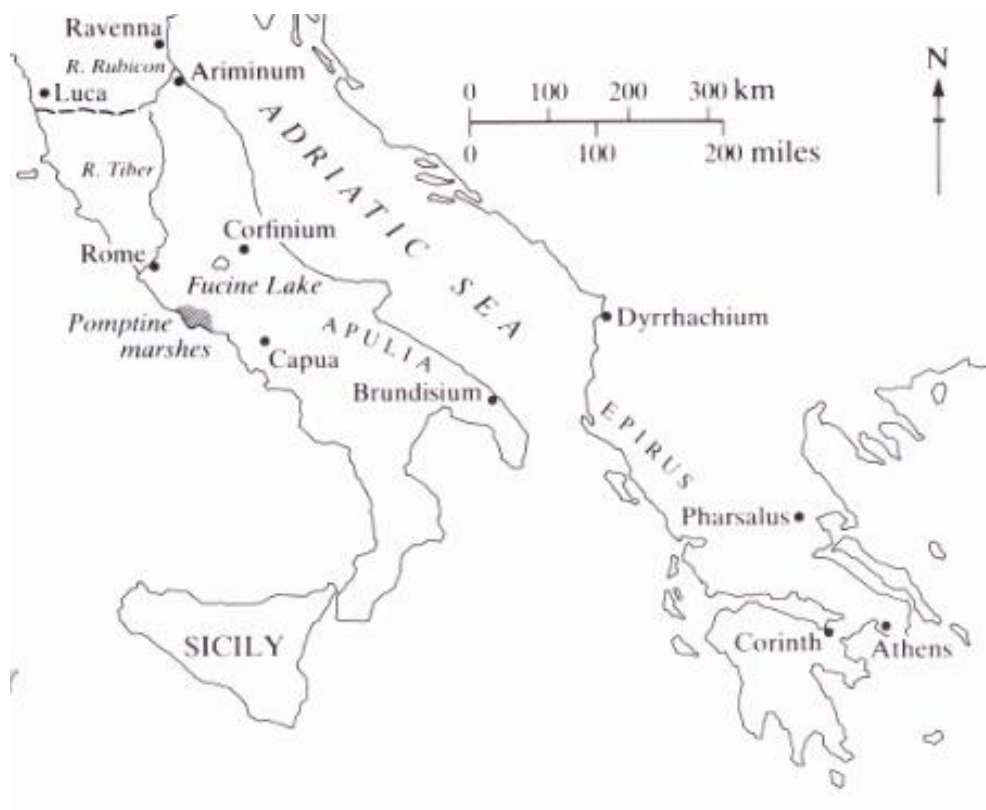

De slag bij Pharsalus

Studente: Shanna van den Dungen

Begeleidster: Mevrouw Foubert

Datum: 03-01-2017

Aantal woorden: 9731

Scriptie bij Geschiedenis voor de bachelor Griekse & Latijnse Taal en Cultuur

Ik wil mevrouw Foubert bedanken voor het begeleiden van mijn scriptie en Anke Kersten en Bertie van den Heuvel voor het doorlezen ervan.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. De strategische en tactische context	6
1.1 Voorgeschiedenis	6
1.2 De samenstelling van de legers	7
1.3 De opstelling van de legers	9
1.4 Het verloop van de slag	12
1.5 Het leiderschap van Caesar en Pompeius	13
1.6 De uitkomst van de slag	14
2. Beeldvorming	16
2.1 Appianus' leven, werk en publiek	16
2.2 Appianus' doel en bronnen	17
2.3 Plutarchus' leven, werk en publiek	18
2.4 Plutarchus' doel en bronnen	19
2.5 Caesars leven, werk en publiek	20
2.6 Caesars doel en bronnen	21
2.7 De teksten	21
Conclusie	24
Reflectie	27
Bibliografie	28

Inleiding

In deze scriptie wordt de slag bij Pharsalus tussen Caesar en Pompeius bestudeerd, in dit geval aan de hand van één Latijnse en twee Griekse schrijvers, namelijk Caesar met zijn *De Bello Civili*, Appianus met zijn *Historia Romana* en Plutarchus met zijn *Vitae Parallelae van Caesar en Pompeius*.

Over de slag bij Pharsalus is al het een en ander geschreven en gediscussieerd. Vaak gaan die discussies echter over één detail of een specifiek element van de slag. Zo gaat het in een aantal artikelen, waaronder dat van C.B.R. Pelling¹, over de vraag of de slag ten noorden of ten zuiden van de rivier plaatsvond. De vlakte was namelijk omgeven door een rivier - de Enipeus - aan één kant. Ook wordt gekeken waar de kampen van Caesar en Pompeius waren. Ook W. Gwatkin² heeft het in zijn artikel over deze locaties. Hij komt echter tot een totaal andere conclusie.³ In 'Note on the Battle of Pharsalus'⁴ gaat het over de vraag hoe Pompeius' cavalerie niet tegen Caesars infanterie op kon en hoe hij, ook al had hij veel meer cavalerie en infanterie, toch van Caesar heeft verloren.⁵

Naast deze detailstudies, bestaat het moderne onderzoek over de slag bij Pharsalus vooral uit studies die zich op één antieke auteur toespitsen en niet op meerdere auteurs. Zo wordt in 'Caesar's Pre-Battle Speech at Pharsalus'⁶ de speech die Caesar geeft voor er gevochten wordt, bestudeerd vanuit Caesars versie. Een andere publicatie gaat over de vraag hoe Caesar zich in zijn werk als verteller neerzet, wat voor soort verteller hij is en welke verhaaltechnieken hij gebruikt.⁷ In 'Fictive Elements in Appian's Pharsalus Narrative'⁸ wordt diezelfde speech die Caesar geeft voor er gevochten wordt juist vanuit Appianus' versie bekeken.⁹ Als in artikelen de versie van Plutarchus besproken wordt, gaat het meestal over de

¹ Christopher B. R. Pelling, 'Pharsalus', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 22:3 (1973), 249-259.

² William E. Gwatkin, 'Some Reflections on the Battle of Pharsalus', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 87 (1956), 109-124.

³ Voor een ander artikel, zie Thomas R. Holmes, 'The Battle-Field of Old Pharsalus', *The Classical Quarterly* 2:4 (1908), 271-292.

⁴ Arthur Searle, 'Note on the Battle of Pharsalus', *Harvard Studies in Classical Philology* 18 (1907), 213-218.

⁵ Voor andere artikelen, zie Josiah Osgood, 'Battle of Pharsalus', *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome* 5 (2010), 241-242. Graham J. Wylie, 'The Road to Pharsalus', *Latomus. Revue d'Études Latines* 51 (1992), 557-565 (met verdere verwijzingen).

⁶ John G. Nordling, 'Caesar's Pre-Battle Speech at Pharsalus', *The Classical Journal* 101:2 (2005/2006), 183-189.

⁷ Luca Grillo, 'The personality of the narrator in Caesar's *Bellum Civile*', *American Journal of Philology* 123:2 (2011), 243-271.

⁸ Gregory S. Bucher, 'Fictive Elements in Appian's Pharsalus Narrative', *Classical Association of Canada* 59:1/2 (2005), 50-76.

⁹ Een ander artikel dat van Appianus' versie uitgaat, is van Tom Stevenson, 'Appian on the Pharsalus campaign: *Civil Wars* 2.48-91', in: Kathryn Welch, *Appian's Roman History: Empire and Civil War* (Swansea, 2015), 257-275. Voor meer informatie over Appianus, zie Gregory S. Bucher, 'The Origins, Program, and

structuur van het werk en over zijn werk in het algemeen.¹⁰ De artikelen gaan dus niet specifiek over de slag zelf.

Hieruit blijkt dat als er in boeken of artikelen gesproken wordt over de slag bij Pharsalus het vaak over één detail gaat of er van één auteur wordt uitgegaan. Er wordt niet naar alle drie de versies gekeken. Daarom wil ik in mijn scriptie de verslagen van Caesar, Appianus en Plutarchus over de slag bij Pharsalus vergelijken en zo de slag analyseren en bestuderen. Ik wil onderzoeken of hun literaire verslag overeenkomt door hun beschrijving van de samenstelling van de legers, de opstelling van de legers, het verloop van de slag, het leiderschap van Caesar en Pompeius en de uitkomst van de slag te bespreken en zo te kijken of er grote verschillen zijn tussen die beschrijvingen en waardoor die verschillen kunnen komen.

De hoofdvragen die ik hierbij gebruik, zijn: “Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de beschrijvingen van de slag bij Pharsalus in Caesars *De Bello Civili*, Appianus’ *Historia Romana* en Plutarchus’ *Vitae Parallelae van Caesar en Pompeius*?” en “Waardoor is hun beeldvorming (mogelijk) beïnvloed?”.

Mijn plan is om eerst een voorgeschiedenis van de slag bij Pharsalus te geven en dan alle drie de teksten te bestuderen en daarbij te kijken of hun beschrijving van de samenstelling van de legers, de opstelling ervan, het verloop van de slag, het leiderschap van Caesar en Pompeius en de uitkomst van de slag overeenkomt en/of verschilt. Op die manier wordt de slag uitgebreid geanalyseerd en komt er een uitgebreid beeld van. In het tweede deel van mijn scriptie wil ik dan onderzoeken waardoor die verschillen kunnen komen en waardoor hun beeldvorming mogelijk is beïnvloed. Hiervoor wordt naar de achtergrond van de schrijvers gekeken, maar ook naar hun publiek en hun bronnen. Verder wil ik meer informatie over de werken geven, onderzoeken of ze bijvoorbeeld met een bepaald doel geschreven zijn en of dat ook terug te zien is in de werken.

Zo verwacht ik een uitgebreid beeld van de slag bij Pharsalus te geven, waarbij ik onderzoek of er verschillen zijn tussen de versies van Caesar, Appianus en Plutarchus en waardoor die mogelijk kunnen komen.

Composition of Appian’s Roman History’, *Transactions of the American Philological Association* 130 (1974), 411-458 (met verdere verwijzingen).

¹⁰ Zie Timothy E. Duff, ‘The Structure of the Plutarchan Book’, *Classical Antiquity* 30:2 (2011), 213-278 (met verdere verwijzingen).

1. De strategische en tactische context

1.1 Voorgeschiedenis

De slag bij Pharsalus vond plaats op 9 augustus 48 v.Chr. Het was de beslissende slag in de burgeroorlog tussen Gaius Julius Caesar¹¹ en Gnaeus Pompeius Magnus.

In 60 v.Chr. vormde Caesar samen met Marcus Licinius Crassus en Gnaeus Pompeius Magnus een triumviraat (driemanschap). Met de hulp van Crassus en Pompeius werd Caesar in 59 v.Chr. benoemd tot consul. Na de dood van Crassus in 53 v.Chr. werd Pompeius in 52 v.Chr. benoemd tot ‘*consul sine collega*’ (consul zonder collega).¹² Caesar, die proconsul in Gallië was en wiens termijn afliep, werd in 49 v.Chr. bevolen om – voordat hij Rome binnenging – zijn legers te ontbinden.¹³ Hij wilde dit echter alleen doen als Pompeius hetzelfde zou doen. Dit gebeurde niet en dus stak Caesar in 49 v.Chr. met zijn legioen de rivier de Rubicon (die de grens vormde tussen Italië en Gallië) over. Dat werd gezien als hoogverraad.¹⁴

Het kwam al een paar keer tot een treffen met als meest recente slag, de slag bij Dyrrachium, waarin Pompeius meer succes had.¹⁵ Na die slag trokken beiden naar Thessalië. Daar vond uiteindelijk een slag plaats bij Pharsalus.¹⁶

Deze slag wordt door Caesar in *De Bello Civili*¹⁷, Appianus in *Historia Romana* en Plutarchus in *Vitae Parallelae van Caesar en Pompeius* beschreven. Hieronder volgt een vergelijking van hun beschrijving van de samenstelling van de legers, de opstelling ervan, het verloop van de slag, het leiderschap van Caesar en Pompeius en de uitkomst van de slag met als doel de overeenkomsten en verschillen tussen de verschillende versies weer te geven.

¹¹ Voor meer informatie, zie Adrian K. Goldsworthy, *Caesar: Life of a Colossus* (New Haven, 2006).

¹² Voor meer informatie, zie John T. Ramsey, ‘How and why was Pompey Made Sole Consul in 52 BC?’, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 65:3 (2016), 298-324.

¹³ Caesar wilde zich namelijk kandidaat stellen voor het consulschap in januari 48 v.Chr., maar hij kreeg geen toestemming om zich buiten Rome kandidaat te stellen, dus daarom kwam hij naar Rome.

¹⁴ A. G. Peskett, ‘Caesar The Civil Wars’, *The Loeb Classical Library* (1914), vii-ix.

¹⁵ Deze slag tussen Caesar en Pompeius vond eerder in 48 v.Chr. plaats. Kurt Raaflaub, ‘Bellum Civile’, in: Miriam T. Griffin, *A Companion to Julius Caesar* (Chichester, 2009), 177-178.

¹⁶ Voor meer informatie, zie Miriam T. Griffin, *A Companion to Julius Caesar* (Chichester, 2009). Holmes, ‘The Battle-Field of Old Pharsalus’, 271-292 (met verdere verwijzingen). Gwatkin, ‘Some Reflections on the Battle of Pharsalus’, 112-124. Pelling, ‘Pharsalus’, 249-259.

¹⁷ Raaflaub, ‘Bellum Civile’, 175-191 (met verdere verwijzingen).

1.2 De samenstelling van de legers

De samenstelling van de legers wordt zowel door Caesar als door Appianus uitgebreid beschreven. Uit hun beschrijving blijkt dat Caesar en Pompeius allebei een leger hadden, waarvan de cohorten kleiner waren dan normaal. Plutarchus noemt alleen kort de aantallen, maar het valt op dat de cijfers van de drie auteurs bijna helemaal overeenkomen.

Caesar zegt in zijn *De Bello Civili* dat zijn leger bestond uit 80 cohorten, die samen zo'n 22.000 man vormden.¹⁸ Hij noemt het achtste, negende en tiende legioen, maar waarschijnlijk bestond zijn leger ook nog uit andere legioenen. Omdat het negende legioen in de slag bij Dyrrachium een groot deel van zijn mankracht kwijtgeraakt was, werd het samengevoegd met het achtste legioen. Over de verdere samenstelling van zijn leger heeft Caesar het niet.

Volgens een aantal historici, onder wie N. Pollard en J. Berry, waren de cohorten in Caesars leger veel kleiner dan normaal. Sinds de hervormingen van Marius bestond het leger niet langer uit 'manipels', eenheden van 120 of 60 man, maar uit 'cohorten', eenheden van zo'n 480 man. Normaal bestond een legioen uit die tijd uit tien cohorten van 480 man, waarbij elk cohort weer was verdeeld in zes centuriën van 80 man.¹⁹ Caesars cohorten bestonden uit gemiddeld 275 man en een legioen uit gemiddeld 2750 man.²⁰ Caesars legioenen waren dus bijna de helft kleiner dan normaal.

Volgens Caesar bestond Pompeius' leger uit 110 cohorten, die samen zo'n 45.000 man vormden.²¹ Zijn cohorten waren dus ook iets kleiner dan normaal. Ook waren er zo'n 2.000 'beneficarii' (veteranen die weer in dienst waren). Twee van zijn legioenen waren het eerste en derde legioen, die eerst onder Caesars leiding hadden gestaan, maar die hij van de senaat had moeten overdragen. Verder waren er nog Cilicische, Spaanse en Syrische cohorten. Ook had Pompeius cavalerie, boogschutters en slingeraars in zijn leger.²²

Caesar en Pompeius hadden allebei zeven cohorten achtergelaten om het kamp te beschermen.²³

Ook Appianus zegt dat Caesars leger uit ongeveer 22.000 man bestond.²⁴ Bij hem valt onder dat aantal echter ook 1.000 man cavalerie. Pompeius' leger noemt hij meer dan het dubbele

¹⁸ Caesar, *De Bello Civili*, 3.89.

¹⁹ Nigel Pollard en Joanne Berry, *The Complete Roman Legions* (London, 2012), 23. Pollard en Berry zijn historici uit Groot-Brittannië.

²⁰ Pollard en Berry, *The Complete Roman Legions*, 27.

²¹ Caesar, *De Bello Civili*, 3.88.

²² Caesar, *De Bello Civili*, 3.88.

²³ Caesar, *De Bello Civili*, 3.88-3.89.

²⁴ Appianus, *Historia Romana*, 2.70.

van Caesars leger, waarvan zo'n 7.000 man cavalerie was.²⁵ Dat komt dus overeen met de 45.000 man die Caesar noemt. Het valt op dat de aantallen die beiden noemen niet veel van elkaar verschillen. Echter, Appianus rekent de cavalerie mee in de aantallen en het is niet duidelijk of Caesar dat ook doet. Bij de beschrijving van de aantallen van de troepen heeft Caesar het niet over de cavalerie, maar eerder in zijn werk spreekt hij over 1.000 en 7.000 man cavalerie²⁶, dus dat komt overeen. Appianus zegt dat Caesar 2.000 man achterliet ter bescherming van het kamp en Pompeius 4.000 man. 2.000 man komt bijna overeen met de zeven cohorten die Caesar beschrijft.²⁷ Echter, 4.000 is veel meer dan de zeven cohorten die Pompeius achterlaat volgens Caesar.²⁸

Een ander punt waar Appianus als enige veel aandacht aan besteedt is de steun van de bondgenoten. Hij geeft een uitgebreide opsomming en laat zien dat Pompeius veel meer steun van bondgenoten had.

Plutarchus spreekt ook van 22.000 en 45.000 man infanterie en 1.000 en 7.000 man cavalerie.²⁹

<u>Aanvoerder</u>	<u>Aantal cohorten</u>	<u>Infanterie</u>	<u>Cavalerie</u>	<u>Volgens de auteur</u>
Caesar	80, waarvan 7 achtergelaten bij het kamp	22.000	1.000	Caesar
	?, waarvan 2.000 man achtergelaten bij het kamp	22.000, waarvan 1.000 cavalerie	1.000	Appianus
	?	22.000	1.000	Plutarchus
Pompeius	110, waarvan 7 achtergelaten bij het kamp	45.000 + 2.000 <i>'beneficarii'</i>	7.000	Caesar
	?, waarvan 4.000 man achtergelaten bij het kamp	Meer dan het dubbele, waarvan 7.000 cavalerie	7.000	Appianus
	?	45.000	7.000	Plutarchus

Tabel ter illustratie van de samenstelling van de legers.

²⁵ Appianus, *Historia Romana*, 2.70.

²⁶ Caesar, *De Bello Civili*, 3.84.

²⁷ 7 (cohorten) x 275 (man per cohort) = 1.925.

²⁸ Zelfs al zou Pompeius' cohort een normale sterkte van 480 man per cohort hebben, dan is 7 (cohorten) x 480 (man per cohort) = 3.360. Dat is dus een groot verschil met 4.000 en Pompeius' cohorten waren gemiddeld 410 man.

²⁹ Plutarchus, *Vita Caesaris*, 42. In Plutarchus, *Vita Pompeii* 69 noemt Plutarchus Pompeius' leger iets meer dan het dubbele van Caesars leger.

Wat opvalt bij de beschrijving van de samenstelling van de legers is dat de getallen die genoemd worden bijna helemaal overeenkomen. Alleen de beschrijving van het aantal mannen dat Pompeius ter bescherming van het legerkamp achterlaat, verschilt veel. Dit kan er ook mee te maken hebben dat het een minder belangrijk detail was, vooral omdat Appianus en Caesar bij de aantallen van de legers wel overeenkomen. Plutarchus spreekt hier ook niet over.

Uit deze beschrijvingen blijkt dat Pompeius een overmacht aan infanterie en vooral cavalerie had.³⁰

1.3 De opstelling van de legers

Over de opstellingen van de legers verschillen de drie auteurs van mening. Bij de opstelling van Caesars leger zit er slechts een klein verschil in de beschrijvingen. Caesar en Plutarchus plaatsen alleen op de rechterflank een andere aanvoerder, terwijl Appianus nauwelijks informatie geeft. Bij de opstelling van Pompeius' leger daarentegen, plaatsen alle drie de auteurs alleen Scipio op dezelfde plek in het midden, maar over de rechterflank en linkerflank verschillen zij van mening.

Volgens Caesar was de opstelling van zijn leger als volgt: het tiende legioen was geplaatst op de rechterflank en het samengevoegde achtste en negende legioen op de linkerflank. Antonius was de aanvoerder van de linkerflank, Publius Sulla van de rechterflank, Gnaeus Domitius stond in het midden en Caesar zelf tegenover Pompeius.³¹ Normaal bestond een legioen uit drie rijen cohorten, waarbij de tweede rij cohorten in de gaten van de eerste rij cohorten stond en waarbij de derde rij cohorten op gelijke hoogte als de eerste rij cohorten stond.³² Caesar had echter enkele cohorten uit de derde rij weggehaald en zo een vierde rij van zes cohorten toegevoegd ter bescherming tegen de cavalerie van Pompeius.³³

Appianus noemt Antonius, Sulla en Domitius ook als aanvoerders; hij zegt alleen niet waar ze staan. Caesar plaatst hij bij het tiende legioen op de rechterflank. De vierde rij cohorten van Caesar noemt hij niet, al heeft hij het wel over 3.000 soldaten die achterblijven als in een hinderlaag.³⁴

³⁰ Searle, 'Note on the Battle of Pharsalus', 213-218.

³¹ Caesar, *De Bello Civili*, 3.89.

³² Pollard en Berry, *The Complete Roman Legions*, 22 en 27.

³³ Caesar, *De Bello Civili*, 3.93.

³⁴ Appianus, *Historia Romana*, 2.75.

Plutarchus plaatst net als Caesar Domitius³⁵ in het midden en Antonius op de linkerflank, daarentegen plaatst hij niet Sulla, maar Caesar zelf als aanvoerder van de rechterflank bij het tiende legioen.³⁶ Hij spreekt ook over een vierde rij van zes cohorten op de rechterflank ter bescherming tegen de cavalerie van Pompeius.³⁷

Bij Pompeius' leger waren het eerste en derde legioen op de linkerflank opgesteld onder leiding van Pompeius zelf. De Syrische legioenen in het midden stonden onder leiding van Scipio. Op de rechterflank stond het legioen uit Cilicië opgesteld, aangevuld met Spaanse cohorten.³⁸ Caesar zegt niet wie er de leiding had over deze flank. Andere legioenen, die verder niet bij naam genoemd worden, stonden tussen het middelste legioen en de rechter- of linkerflank in. Pompeius had ook cavalerie, boogschutters en slingeraars. Die waren allemaal op de linkerflank opgesteld.³⁹ Volgens Caesar was dit, omdat de rechterflank van Pompeius' leger aan een beek met steile oevers grensde.⁴⁰

Appianus en Plutarchus hebben een andere opstelling van Pompeius' leger in gedachten. Alleen Scipio plaatsen ze op dezelfde plek in het midden. De linkerflank plaatsen ze onder leiding van Domitius en dus niet onder leiding van Pompeius. Over de rechterflank verschillen ook zij van mening met elkaar. Appianus zegt dat Lentulus de aanvoerder van de rechterflank was en dat Afranius en Pompeius bij het kamp achterbleven en Plutarchus dacht dat Pompeius de aanvoerder van de rechterflank was.⁴¹

Volgens Appianus stond de cavalerie op allebei de flanken, maar werden de beste ruiters later verplaatst om het op te nemen tegen het tiende legioen.⁴² Plutarchus plaatst de cavalerie wel op de linkerflank, net als Caesar.⁴³

³⁵ In Plutarchus, *Vita Caesaris* 44 plaatst Plutarchus Domitius Calvinus als aanvoerder in het midden van Caesars leger. In Plutarchus, *Vita Pompeii* 69 plaatst Plutarchus echter Lucius Calvinus als aanvoerder in het midden van Caesars leger. Hij spreekt zichzelf dus tegen. Ook de andere schrijvers hebben het over Domitius en hebben Lucius Calvinus niet eerder genoemd. Waarschijnlijk was het een fout, maar er wordt in wetenschappelijke literatuur verder niet over gesproken.

³⁶ Plutarchus, *Vita Caesaris*, 44. Plutarchus, *Vita Pompeii*, 21.

³⁷ Plutarchus, *Vita Caesaris*, 44. Plutarchus, *Vita Pompeii*, 69. In *Vita Pompeii* 71 noemt Plutarchus een aantal van 3.000 man.

³⁸ Caesar, *De Bello Civili*, 3.88.

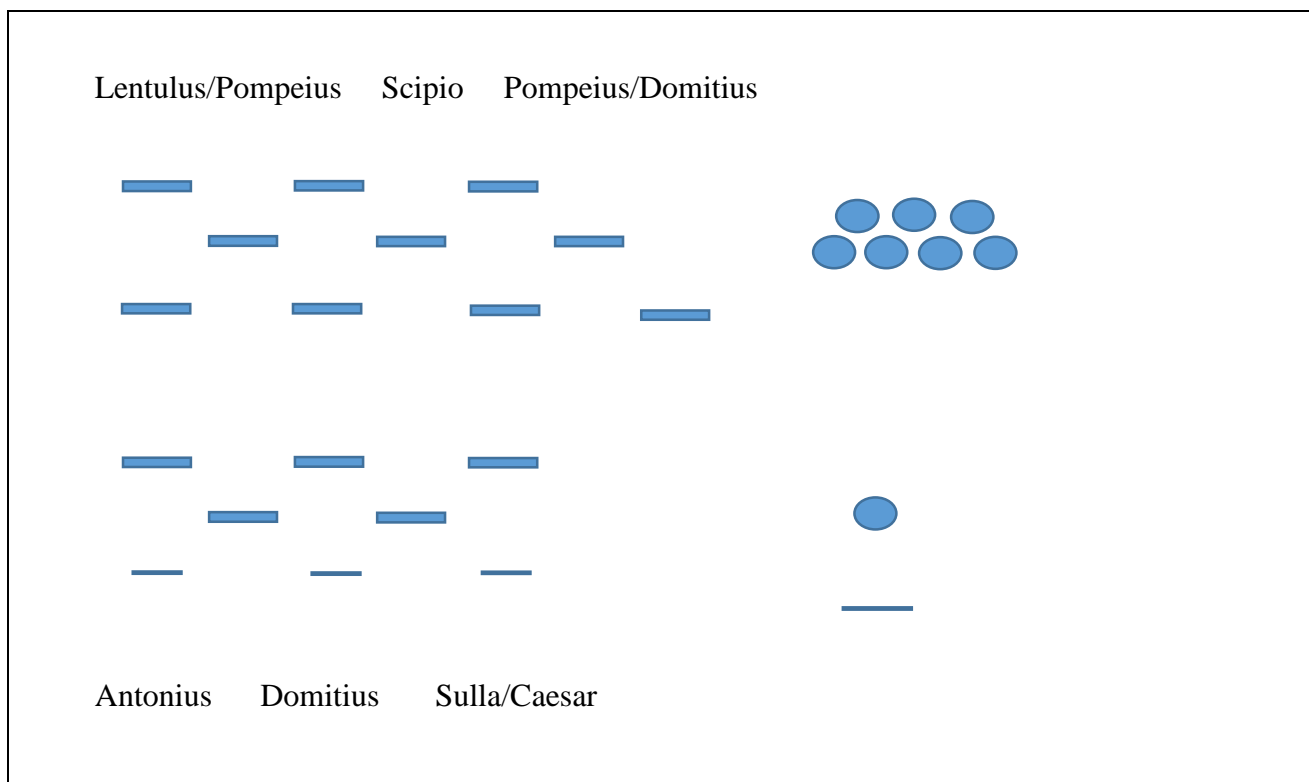
³⁹ Caesar, *De Bello Civili*, 3.88.

⁴⁰ Caesar, *De Bello Civili*, 3.88.

⁴¹ Appianus, *Historia Romana*, 2.76. Plutarchus, *Vita Caesaris*, 44. Plutarchus, *Vita Pompeii*, 21.

⁴² Appianus, *Historia Romana*, 2.75.

⁴³ Plutarchus, *Vita Caesaris*, 44.

- Cavalerie +/- 1.000 man
- Infanterie +/- 10 cohorten
- Infanterie +/- 5 cohorten
- Infanterie 6 cohorten

Illustratie ter verduidelijking van de opstelling van de legers.⁴⁴

Over de opstelling van Caesars leger zeggen de drie auteurs dus bijna hetzelfde. Caesars beschrijving is het meest uitgebreid, terwijl Appianus nauwelijks informatie geeft over welke aanvoerder waar stond. Al lijkt bij hem Sulla wel aanvoerder van een flank te zijn, terwijl Plutarchus Sulla niet noemt. De opstelling van Pompeius' leger verschilt erg bij de auteurs. Eén van de theorieën die wetenschappers hebben, is dat het verschil komt doordat Caesar de opstelling beschrijft vanuit zijn oogpunt en dan zou wat hij beschrijft als Pompeius' rechterflank dus eigenlijk Pompeius' linkerflank zijn.⁴⁵ Dit zou kunnen verklaren waarom Appianus en Plutarchus Domitius op de linkerflank plaatsen, want alhoewel Caesar Domitius niet noemt, wordt ervan uitgegaan dat hij bij Caesar op de rechterflank stond. Dit zou ook kunnen verklaren waarom Plutarchus Pompeius op de rechterflank plaatst. Het is alleen niet

⁴⁴ De illustratie is ter verduidelijking hoe de legers opgesteld konden staan en waar welke aanvoerder stond. Het is niet duidelijk hoe de legers opgesteld waren, maar ik heb ervoor gekozen ze in drie rijen (wat de meest gebruikelijke opstelling was), en in het geval van Caesars leger, met een vierde rij cohorten, weer te geven. Ook de verhoudingen kloppen misschien niet helemaal.

⁴⁵ Gwatkin, 'Some Reflections on the battle of Pharsalus', 109-111 (met verdere verwijzingen).

duidelijk waarom Appianus Pompeius bij het kamp achterlaat en hij Lentulus aanvoerder maakt.

1.4 Het verloop van de slag

Nadat de leiders hun legers opgesteld hadden en de strijdtrompet geklonken had, stormde Caesars leger voorwaarts. Pompeius had zijn mannen echter opgedragen om de aanval van Caesar af te wachten, zodat Caesars rijen uit elkaar zouden vallen. Caesars troepen hadden dit door en verminderden hun tempo. Na een korte stop renden ze verder naar Pompeius' troepen en vielen ze met getrokken zwaarden aan. Pompeius' leger bood weerstand en zijn cavalerie drong Caesars cavalerie terug. Toen kwam echter Caesars vierde rij cohorten in actie en zij dwongen Pompeius' cavalerie tot een vlucht. De slingersaars en boogschutters hadden daardoor geen bescherming meer en konden ook verslagen worden. Daarna werd de linkerflank van Pompeius' leger, die nog aan het vechten was, van achteren aangevallen. Vervolgens viel Caesars derde rij ook aan en uiteindelijk vluchtte Pompeius' leger. Daarna ging Caesar naar het legerkamp van Pompeius. Daar richtte hij een bloedbad aan. Degenen die een heuvel op waren gevlucht, gaf hij de kans om zich over te geven en zo gespaard te worden. Pompeius zelf vluchtte naar Larisa.⁴⁶ Caesar achtervolgde Pompeius waarheen hij ook maar ging. Uiteindelijk vernam Caesar, toen hij in Alexandrië angekommen was, dat Pompeius vermoord was door Lucius Septimus in opdracht van Pothinus, Theodotus en Achillas.⁴⁷

Althans dit was wat er volgens Caesar gebeurde. Appianus geeft een andere beschrijving, want bij hem bleef Pompeius' leger de aanval niet afwachten, maar vielen beide legers tegelijk aan. Pompeius' cavalerie omsingelde Caesars tiende legioen, maar toen gaf Caesar het signaal aan de achtergebleven cohorten en die joegen Pompeius' cavalerie op de vlucht. Daarna kon ook Pompeius' infanterie aangevallen worden door het tiende legioen, omdat er geen bescherming van de cavalerie meer was en Pompeius zijn infanterie had opgedragen niet verder naar voren te stormen, zodat de formatie niet uit elkaar zou vallen. Pompeius' linkerflank probeerde stand te houden, maar vluchtte uiteindelijk ook. Appianus beschrijft dat Caesar hier al mannen uit Pompeius' leger de kans gaf om zich over te geven en zo gespaard te worden.⁴⁸

⁴⁶ Caesar, *De Bello Civili*, 3.92-3.98.

⁴⁷ Appianus, *Historia Romana*, 2.84-2.86. Appianus noemt hem in *Historia Romana* 84 Sempronius. Plutarchus, *Vita Pompeii*, 77-78.

⁴⁸ Appianus, *Historia Romana*, 2.78-2.81.

Plutarchus daarentegen beschrijft wel het afwachten van Pompeius' leger in eerste instantie tot Caesars leger dichterbij gekomen was en er gevochten kon worden. Pompeius' cavalerie werd ook hier tot vluchten gedwongen door de vierde rij cohorten. Dan stopt bij Plutarchus' *Vita Caesaris* de beschrijving van het gevecht en gaat het verder over Pompeius' vlucht en dood. In *Vita Pompeii* wordt nog beschreven hoe Pompeius' infanterie door de vierde rij cohorten van Caesar aan de flanken wordt aangevallen en door het tiende legioen van voren. Daarna vluchten uiteindelijk ook de legioenen en Pompeius zelf weg.⁴⁹

Het punt dat bij alle drie de auteurs naar voren komt, is het aanvallen van Caesars tiende legioen door de cavalerie van Pompeius' leger en het terugdringen daarvan door de achtergebleven vierde rij cohorten. Deze werden door beide aanvoerders gezien als de belangrijkste schakels in de strijd. Pompeius vertrouwde de overwinning toe aan zijn cavalerie en Caesar aan zijn vierde rij cohorten.

Een belangrijk detail dat door Caesar niet beschreven wordt, maar door Appianus en Plutarchus wel, is het offeren voor de slag. Volgens Appianus had Caesar, voor het gevecht begon, geofferd aan Mars en Venus, en daarop viel er een vlam uit de hemel, die van Caesars kamp naar Pompeius' kamp ging en daar uit ging. Pompeius offerde ook, maar sommige offers ontsnapten en daaropvolgend zaten er bijen op het altaar.⁵⁰ Later kreeg hij een droom dat hij een tempel aan Venus gewijd had.⁵¹ Plutarchus beschrijft eerst dat Pompeius een droom had, waarin hij in een theater was.⁵² Daarna verscheen er volgens Plutarchus een licht boven Caesars kamp van waaruit een vlam naar Pompeius' kamp ging.⁵³ Over Pompeius' offer wordt niet gesproken. In de andere beschrijving van Plutarchus doet Caesar een extra offer.⁵⁴

1.5 Het leiderschap van Caesar en Pompeius

Pompeius wordt door Caesar afgeschilderd als iemand die er al vanuit ging dat zijn leger ging winnen: “*namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, priusquam concurrerent acies, fore uti exercitus Caesaris pelleretur*” – “want hij had zelfs in de voorafgaande dagen

⁴⁹ Plutarchus, *Vita Pompeii*, 72.

⁵⁰ Dit werd gezien als een slecht voorteken.

⁵¹ Appianus, *Historia Romana*, 2.68.

⁵² In Plutarchus, *Vita Pompeii* 68 decoreert Pompeius ook een tempel, maar in Plutarchus, *Vita Caesaris* 42 wordt er geen tempel genoemd.

⁵³ Plutarchus, *Vita Pompeii*, 68.

⁵⁴ Plutarchus, *Vita Caesaris*, 43.

in de krijgsraad gezegd dat, voordat de slaglinies op elkaar afstormden, het leger van Caesar verslagen zou worden” en dat hij tegen zijn mannen gezegd zou hebben: “*ita sine periculo legionum et paene sine vulnere bellum conficiemus. id autem difficile non est, cum tantum equitatu valeamus*” – “zo zullen wij de oorlog ten einde brengen zonder gevaar voor het legioen en bijna zonder letsel. Dit is verder niet moeilijk, aangezien wij zo(zeer) krachtig zijn qua cavalerie”.⁵⁵

Appianus zegt juist dat Pompeius helemaal niet tot een slag wilde komen, maar werd overgehaald door anderen: “*νωθής τε γὰρ καὶ βραδὺς παρὰ τὴν αὐτοῦ φύσιν ἐν ἅπασι γεγρονῶς παρεσκευάζετο ἄκων ἐς μάχην ἐπὶ κακῶ τε αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτὸν ἀναπειθόντων*” – “want aangezien hij, tegen zijn natuur in, stompzinnig en traag in alle dingen geworden was, bereidde hij zich niet vrijwillig met boosheid voor op de strijd, nadat hij overgehaald was”.⁵⁶

Ook Plutarchus zegt dat Pompeius overgehaald werd en van zijn plan om te wachten met aanvallen werd afgehaald.⁵⁷ Op dit punt verschillen de auteurs dus erg van elkaar. In het volgende hoofdstuk wordt hier nog verder op ingegaan.

Verder heeft Caesar commentaar op Pompeius’ beslissing om zijn mannen de aanval van Caesar af te laten wachten.⁵⁸ Zo zou hun moraal namelijk minder worden. Appianus heeft ook commentaar op Pompeius, maar dan vanwege het feit dat hij een grote vloot ter beschikking had waar hij niets mee deed. Hij had er namelijk voor kunnen zorgen dat Caesar geen voorraden meer kon ontvangen en dan had een slag op het land misschien ook voorkomen kunnen worden.⁵⁹

1.6 De uitkomst van de slag

Caesar zegt dat er bij zijn leger slechts 230 doden waren. Bij Pompeius’ leger daarentegen was het verlies veel groter: 15.000 mannen zouden zijn gesneuveld en meer dan 24.000 mannen zouden zich hebben overgegeven, waaronder de zeven cohorten die het kamp moesten bewaken.⁶⁰

⁵⁵ Caesar, *De Bello Civili*, 3.86.

⁵⁶ Appianus, *Historia Romana*, 2.67. Het stuk is erg vrij vertaald.

⁵⁷ Plutarchus, *Vita Pompeii*, 67.

⁵⁸ Caesar, *De Bello Civili*, 3.92. Appianus zegt in *Historia Romana* 2.79 ook dat Caesar hier commentaar op had, net als Plutarchus in *Vita Caesaris* 44 en *Vita Pompeii* 69.

⁵⁹ Appianus, *Historia Romana*, 2.71.

⁶⁰ Caesar, *De Bello Civili*, 3.99.

Appianus echter noemt 230 of 1230 doden aan de kant van Caesar en aan de kant van Pompeius noemt hij 6.000 doden, wat hij afgeleid heeft van Asinius Pollio, of 25.000 doden, wat volgens hem ‘schrijvers die overdrijven’ zeggen.⁶¹

Plutarchus gaat net als Appianus uit van Asinius Pollio als hij spreekt over 6.000 doden aan Pompeius’ kant.⁶² Het aantal doden aan Caesars kant noemt hij niet.

Het valt op dat Appianus en Plutarchus allebei uit lijken te gaan van Asinius Pollio, maar die spreekt van een beduidend lager aantal doden aan de kant van Pompeius dan Caesar.

<u>Aanvoerder</u>	<u>Aantal doden</u>	<u>Volgens de auteur</u>
Caesar	230	Caesar
	230 of 1230	Appianus
	?	Plutarchus
Pompeius	15.000 doden en 24.000 hebben zich overgegeven	Caesar
	6.000 of 25.000	Appianus
	6.000	Plutarchus

Tabel ter illustratie van de uitkomst van de slag.

Caesars, Appianus’ en Plutarchus’ beschrijvingen van de slag bij Pharsalus komen dus in grote lijnen overeen. Echter, de auteurs verschillen soms van elkaar in hun beschrijvingen van details of in de hoeveelheid informatie die ze geven. In het volgende hoofdstuk zal geprobeerd worden deze verschillen te verklaren.

⁶¹ Appianus, *Historia Romana*, 2.82. Net als bij het aantal doden aan Pompeius’ kant, heeft Appianus het aantal doden aan Caesars kant waarschijnlijk ook van verschillende bronnen, waardoor het grote verschil kan komen. Blijkbaar was hier geen duidelijkheid over. Plutarchus noemt het aantal doden aan Caesars kant ook niet.

⁶² Plutarchus, *Vita Caesaris*, 45-46. Plutarchus, *Vita Pompeii*, 72. Volgens Plutarchus heeft Asinius Pollio meegevochten in de slag bij Pharsalus aan de kant van Caesar. Dit zegt Plutarchus in *Vita Pompeii* 72.

2. Beeldvorming

De verschillen die in het vorige hoofdstuk naar voren zijn gekomen, kunnen veroorzaakt zijn door het doel dat elk van de drie auteurs had bij het schrijven van zijn werk. Daarom wordt in dit hoofdstuk gekeken welke factoren een rol hebben gespeeld bij het beeld dat zij creëren van de slag bij Pharsalus. Achtereenvolgens zullen Appianus, Plutarchus en Caesar besproken worden, waarbij bij elk van de auteurs ingegaan wordt op het werk waarin de slag bij Pharsalus gepresenteerd wordt, wat hun doel was en hun beoogde publiek. Ook zal bij alle drie aandacht zijn voor de bronnen die zij gebruikt hebben, omdat die ook verschillen kunnen verklaren. Daarna zal bestudeerd worden of en hoe die factoren invloed gehad hebben op hun teksten.

2.1 Appianus' leven, werk en publiek

Appianus, die circa van 95 tot 165 n.Chr. leefde, schijnt geboren te zijn in Alexandrië, Egypte.⁶³ Verder weten we niet veel over hem, behalve dat hij deel uitmaakte van de hoogste politieke klassen in Rome.⁶⁴ Wat we weten over hem is afkomstig uit zijn eigen werk of uit de brieven van Fronto.⁶⁵ Appianus zegt in de inleiding van de *Historia Romana* dat hij ook een autobiografie geschreven heeft, maar deze is niet overgeleverd.

Zijn werk *Historia Romana* bestond uit 24 boeken, waarvan niet alles is overgeleverd. Het was een verslag van de stichting van de stad tot aan Appianus' eigen tijd, geschreven in het Grieks. Vijf boeken beschrijven de Romeinse burgeroorlog van 133-35 v.Chr. Uit zijn werk blijkt dat Appianus de *Historia Romana* voor een publiek geschreven heeft, want hij denkt na over welke indeling door zijn publiek gewenst zou kunnen zijn of welke informatie de moeite waard is, zoals ook in twee stukken hieronder te zien is. Hij zegt niet in zijn werk voor welke doelgroep hij het geschreven heeft. Volgens Gregory S. Bucher schreef Appianus echter voor een publiek zonder enige achtergrondkennis, omdat hij alles vereenvoudigt en uitlegt.⁶⁶

⁶³ Appianus, *Historia Romana*, προομιον 15.

⁶⁴ Kathryn Welch, 'Appian and the Roman History: a Reappraisal', in: Kathryn Welch, *Appian's Roman History: Empire and Civil War* (Swansea, 2015), 1-13, alhier 1.

⁶⁵ Horace White, 'Appian's Roman History I', *The Loeb Classical Library* (1913), vii. Fronto was de mentor van Marcus Aurelius.

⁶⁶ Bucher, 'The Origins, Program, and Composition of Appian's Roman History', 438-439. Bucher was een classicus uit Amerika.

2.2 Appianus' doel en bronnen

In zijn inleiding vertelt Appianus zijn doel: “*Τὴν Ῥωμαϊκὴν ἱστορίαν ἀρχόμενος συγγράφειν, ἀναγκαῖον ἡγησάμην προτάξαι τοὺς ὄρους ὧσων ἐθνῶν.*” – “Het initiatief nemend een Romeinse geschiedenis te schrijven, meende ik het noodzakelijk de grenzen van zoveel volken voorop te plaatsen.”⁶⁷ De ordening van zijn werk is hier ook op gebaseerd. Per volk geeft hij een beschrijving vanaf het moment dat het in oorlog raakte met de Romeinen tot de laatste oorlog of totdat ze bij het Romeinse rijk hoorden, ook al vonden er oorlogen met andere volken in de jaren ertussen plaats. Die oorlogen besprak hij dan wanneer dat volk aan de beurt was.⁶⁸ Dat zegt hij ook in zijn werk: “*Νομίσας δ’ ἂν τινα καὶ ἄλλον οὕτως ἐθέλησαι μαθεῖν τὰ Ῥωμαίων, συγγράφω κατ’ ἔθνος ἕκαστον· ὅσα δὲ ἐν μέσῳ πρὸς ἐτέρους αὐτοῖς ἐγένετο, ἐξαίρω καὶ ἐς τὰ ἐκείνων μετατίθημι.*” – “Menend dat op deze manier de een en de ander de dingen over de Romeinen wil vernemen, schrijf ik elk volk afzonderlijk op; de dingen die ertussen bij anderen voor hen gebeurden, haal ik eruit en verplaats ik naar de dingen (= de stukken) over hen.”⁶⁹

Verder zegt hij in de inleiding van de boeken over de burgeroorlog: “*Ἵδε μὲν ἐκ στάσεων ποικίλων ἢ πολιτεία Ῥωμαίοις ἐς ὁμόνοιαν καὶ μοναρχίαν περιέστη· ταῦτα δ’ ὅπως ἐγένετο, συνέγραψα καὶ συνήγαγον, ἀξιοθαύμαστα ὄντα τοῖς ἐθέλουσιν ἰδεῖν φιλοτιμίαν ἀνδρῶν ἄμετρον καὶ φιλαρχίαν δεινὴν καρτερίαν τε ἄρτυτον καὶ κακῶν ἰδέας μυρίων*” – “Zo is de Romeinse staat vanuit ingewikkelde toestanden overgegaan in eensgezindheid en een monarchie; hoe deze dingen gebeurden, heb ik opgeschreven en samengebracht, dat de moeite waard is voor degenen die de mateloze ambitie van mannen en hun verschrikkelijke drang naar heerszucht en hun onvermoeibaarheid en hun vormen van talloze slechte dingen willen aanschouwen”.⁷⁰

Appianus wilde dus eigenlijk een Romeinse geschiedenis schrijven met per volk de oorlogen die ze tegen de Romeinen gevochten hebben. De vijf boeken van de burgeroorlogen pasten ook in die Romeinse geschiedenis, maar die belichtten de overgang van onrust en burgeroorlogen naar eensgezindheid en de daden van bepaalde mannen en hoe die aan dat proces bijgedragen hebben.⁷¹

⁶⁷ Appianus, *Historia Romana*, προοίμιον 1.

⁶⁸ Appianus, *Historia Romana*, προοίμιον 14.

⁶⁹ Appianus, *Historia Romana*, 1.6.

⁷⁰ Appianus, *Historia Romana*, προοίμιον 13.

⁷¹ Jonathan J. Price, ‘Thucydidean Stasis and the Roman Empire in Appian’s Interpretation of History’, in: Kathryn Welch, *Appian’s Roman History: Empire and Civil War* (Swansea, 2015), 45-63, alhier 52.

Bij het schrijven van zijn werk heeft Appianus gebruik gemaakt van verschillende bronnen en in zijn werk refereert hij aan verschillende auteurs, zoals aan Caesar en Asinius Pollio in het stuk dat over de slag bij Pharsalus gaat.⁷² Hij spreekt ook vaak over ‘veel schrijvers’ of ‘andere schrijvers’, maar hij zegt niet wie die schrijvers zijn.⁷³

Wetenschappers voeren nog steeds een debat over wie Appianus’ bronnen waren en of hij maar van één bron gebruik gemaakt heeft.⁷⁴ Appianus lijkt echter verschillende versies weer te geven en sommige uitspraken kritisch te weerleggen, zoals bij de weergave van de aantallen van de legers of het aantal doden aan Pompeius’ kant.⁷⁵

2.3 Plutarchus’ leven, werk en publiek

Plutarchus werd in circa 45 n.Chr. geboren in Chaeronea⁷⁶ en stierf in circa 120 n.Chr.⁷⁷ Zijn familie behoorde tot de Griekse elite. Hij studeerde in Athene en heeft veel gereisd. Naast dat hij verschillende werken geschreven heeft, hield hij zich ook bezig met filosofie en dit is ook terug te zien in zijn werken.

Naast zijn belangrijkste werk de *Vitae Parallelae* schreef Plutarchus ook de *Moralia*. In zijn *Vitae Parallelae* bespreekt hij in bijna al zijn boeken een ‘beroemd’ Grieks en Romeins persoon naast elkaar.⁷⁸ Zo zijn Caesar en Pompeius respectievelijk aan Alexander en Agesilaus gekoppeld.⁷⁹ Van zijn werk zijn er 22 boeken overgeleverd, die elk twee levens bespreken, en vier losse levens.⁸⁰ Eén van die boeken bestaat uit een dubbel paar levens.⁸¹ Soms bespreekt hij in het stuk voorafgaand aan het eerste leven waarom hij voor deze twee personen gekozen heeft of waarom hij de *Vitae Parallelae* geschreven heeft. Bij de combinatie Agesilaus en Pompeius is dit niet het geval, daar begint hij meteen met het leven van Agesilaus. Bij de combinatie Alexander en Caesar worden beiden kort genoemd en wordt de lezer aangesproken. Als conclusie vergelijkt hij de personen meestal op verschillende

⁷² Appianus, *Historia Romana*, 2.79 en 2.82. Echter, Appianus heeft waarschijnlijk geen gebruik gemaakt van de ‘echte’ werken van Caesar en Asinius Pollio, maar hij heeft eerder wat zij gezegd hebben gelezen in en/of overgenomen uit andere werken, omdat er soms verschillen zijn tussen de versies of omissies. Zie Richard Westall, ‘The Sources for the Civil Wars of Appian of Alexandria’, in: Kathryn Welch, *Appian’s Roman History: Empire and Civil War* (Swansea, 2015), 125-167, alhier 144 en 156.

⁷³ Zoals in Appianus, *Historia Romana*, 2.70 en 2.82.

⁷⁴ Westall, ‘The Sources for the Civil Wars of Appian of Alexandria’, 125-126.

⁷⁵ Appianus, *Historia Romana*, 2.70 en 2.82.

⁷⁶ Een stad in Boeotië. Bernadotte Perrin, ‘Plutarch’s Lives’, *The Loeb Classical Library* (1917), xi.

⁷⁷ Robin Waterfield, *Roman Lives* (Oxford, 1999), voorwoord.

⁷⁸ Er zijn namelijk ook vier op zichzelf staande werken; die van Artaxerxes, Aratus, Galba en Otho.

⁷⁹ Agesilaus was de koning van Sparta.

⁸⁰ Er wordt vanuit gegaan dat er in totaal 23 boeken waren. Zie Duff, ‘The Structure of the Plutarchan Book’, 259.

⁸¹ Duff, ‘The Structure of the Plutarchan Book’, 214. Het boek bestond namelijk uit de combinatie Agis/Kleomenes tegenover Tiberius/Gaius Gracchus.

vlakken en zet hij ze tegen elkaar weg. Daarbij komt ook zijn mening naar voren over hun daden en/of gedrag en wie van beiden hij op dat vlak beter vond presteren. Deze conclusie is er bij Pompeius en Agesilaus, maar bij Alexander en Caesar ontbreekt een dergelijke conclusie en vergelijking.⁸² Het kan voorkomen dat er gebeurtenissen zijn, die tot meerdere werken behoren. Soms beschrijft Plutarchus de gebeurtenis dan in allebei de levens, of hij geeft verwijzingen naar het andere leven waar een uitgebreide beschrijving van de gebeurtenis is.⁸³

Plutarchus' publiek bestond waarschijnlijk uit mensen uit de hogere klassen, waar hij zelf ook deel van uitmaakte.⁸⁴ Echter, bij het weergeven van de karakters van de personen die hij bespreekt, geeft hij ook hun beweegredenen, deugden, sterktes en zwaktes weer, zodat zijn publiek daarvan kan leren of na gaat denken over haar eigen leven. Het kan dus een morele les zijn voor mensen uit andere klassen die toegang hadden tot zijn werk.

2.4 Plutarchus' doel en bronnen

In de inleiding van *Vita Niciae* zegt Plutarchus iets over zijn doel: “οὐ τὴν ἄχρηστον ἀθροίζων ἱστορίαν, ἀλλὰ τὴν πρὸς κατανόησιν ἡθους καὶ τρόπου παραδιδούς” – “omdat ik niet nutteloze informatie verzamel, maar (informatie) die een indruk over het karakter en de aard geeft”.⁸⁵

Verder zegt hij in de inleiding van *Vita Alexandri* nog: “οὕτως ἡμῖν δοτέον εἰς τὰ τῆς ψυχῆς σημεῖα μᾶλλον ἐνδύεσθαι καὶ διὰ τούτων εἰδοποιεῖν τὸν ἐκάστου βίον, ἐάσαντας ἐτέροις τὰ μεγέθη καὶ τοὺς ἀγῶνας.” – “dus moeten door ons de kenmerken van de ziel meer opgenomen worden om via deze dingen een beeld te geven van het leven van ieder, terwijl we (hun) grootheid en gevechten voor anderen laten liggen.”⁸⁶

Het is dus niet Plutarchus' doel om alle grootse daden of gewonnen veldslagen van de personen die hij bespreekt te beschrijven, maar de acties, hoe klein of hoe groot ook, die hun karakter onthullen.⁸⁷ De reden hiervoor geeft hij ook aan in zijn werk: “οὐτε γὰρ ἱστορίας γράφομεν, ἀλλὰ βίους” – “want niet schrijven wij geschiedenissen, maar levens”.⁸⁸

Ook Plutarchus noemt in zijn werk de namen van verschillende auteurs, die hij als bron gebruikt heeft, zoals Asinius Pollio en Livius in het stuk over de slag bij Pharsalus.⁸⁹ Het valt

⁸² Duff, ‘The Structure of the Plutarchan Book’, 213-278.

⁸³ Christopher B.R. Pelling, *Caesar* (Oxford, 2011), 37. Zo verwijst hij in *Vita Caesaris* 45 naar het leven van Pompeius.

⁸⁴ Waterfield, *Roman Lives*, voorwoord xiv-xv.

⁸⁵ Plutarchus, *Vita Niciae*, 1.5.

⁸⁶ Plutarchus, *Vita Alexandri*, 1.3.

⁸⁷ Plutarchus, *Vita Alexandri*, 1.3.

⁸⁸ Plutarchus, *Vita Alexandri*, 1.2.

⁸⁹ Plutarchus, *Vita Caesaris*, 46 en 47. Plutarchus, *Vita Pompeii*, 72.

dus op dat Appianus en Plutarchus beiden gebruik hebben gemaakt van Asinius Pollio als bron voor onder andere de beschrijving van de slag bij Pharsalus. Dit kan de reden zijn dat hun werken veel overeenkomsten laten zien over bepaalde zaken, bijvoorbeeld over het aantal doden aan Pompeius' kant, terwijl bij Caesar iets anders naar voren komt.⁹⁰

2.5 Caesars leven, werk en publiek

Gaius Julius Caesar werd in circa 100 v.Chr. geboren in Rome in een aristocratische familie.⁹¹ Hij bekleedde verschillende politieke functies, waaronder dat van tribuun in 72 v.Chr., quaestor in 70 v.Chr., 'aedile' in 65 v.Chr., Pontifex Maximus in 63 v.Chr., 'praetor' in 62 v.Chr., gouverneur van Spanje in 61 v.Chr. en consul in 59 v.Chr.⁹² Vanaf maart 59 v.Chr. tot maart 49 v.Chr. was hij proconsul van Gallië.⁹³ Nadat hij Pompeius verslagen had, voerde hij nog een aantal oorlogen in Egypte, om Cleopatra te helpen, en later in Afrika en Spanje. Er werd echter een samenzwering tegen hem beraamd, onder andere door Marcus Junius Brutus en Gaius Cassius Longinus, en op 15 maart 44 v.Chr. werd hij vermoord.⁹⁴

Naast *De Bello Civili* heeft Caesar ook *De Bello Gallico* geschreven. *De Bello Gallico* was een veel groter werk dat uit zeven boeken bestond, terwijl *De Bello Civili* uit slechts drie boeken bestond. Na zijn dood hebben zijn officieren nog vier boeken geschreven, die een aantal andere oorlogen beschrijven.⁹⁵

De Bello Civili beschrijft het begin van de burgeroorlog tot het begin van de Alexandrijnse oorlog.⁹⁶ In zijn werk heeft Caesar nergens zijn doel beschreven. Tevens is er geen inleiding. *De Bello Civili* lijkt verder te gaan waar *De Bello Gallico* ophoudt.

In zijn werk zegt Caesar niet voor welk publiek hij zijn werk schrijft, maar waarschijnlijk heeft hij het voor het Romeinse volk geschreven om propagandistische redenen. Zo kon hij onder andere zijn grootse daden en goede leiderschap laten zien en zo ook proberen zijn daden te rechtvaardigen. Hij werd immers afgeschilderd als degene die hoogverraad gepleegd had door de Rubicon over te steken en als degene die de burgeroorlog ontketend had.⁹⁷ Dus in

⁹⁰ Appianus, *Historia Romana*, 2.82. Plutarchus, *Vita Caesaris*, 45-46. Plutarchus, *Vita Pompeii*, 72.

⁹¹ Goldsworthy, *Caesar: Life of a Colossus*, 30.

⁹² Graham Tingay, *Julius Caesar* (Cambridge, 1991), 4-48, alhier 13-20.

⁹³ Peskett, 'Caesars The Civil Wars', vii.

⁹⁴ Tingay, *Julius Caesar*, 41-47.

⁹⁵ Goldsworthy, *Caesar: Life of a Colossus*, 30.

⁹⁶ Raaflaub, 'Bellum Civile', 175.

⁹⁷ Zie 'Voorgeschiedenis', 6.

tegenstelling tot Appianus en Plutarchus speelt bij Caesar het publiek een enorme rol in hoe hij de slag beschrijft.

2.6 Caesars doel en bronnen

Caesar verschilt van Appianus en Plutarchus, omdat hij iets beschrijft waar hij zelf bij geweest is. Hierdoor lijkt het misschien geloofwaardiger, ook omdat hij in de derde persoon over zichzelf spreekt of zijn eigen naam noemt als hij een actie beschrijft. Sommige informatie moet hij echter van andere ooggetuigen hebben verkregen, aangezien hij niet overal bij geweest kon zijn, zoals in Pompeius' kamp. Tevens kan hij nooit geweten hebben wat andere personen gedacht hebben, maar door ook hun gedrag en gedachten weer te geven, lijkt hij objectiever.⁹⁸ Waarschijnlijk heeft hij dit om propagandistische redenen gedaan.

2.7 De teksten

Caesar, Appianus en Plutarchus geven dus alle drie een beschrijving van de slag bij Pharsalus, maar ze leggen de nadruk op andere aspecten.

Caesar wilde zichzelf waarschijnlijk zo goed mogelijk neerzetten en hieronder volgen daar een aantal voorbeelden van. Zo zegt hij: “*neque se umquam abuti militum sanguine neque rem publicam alterutro exercitu privare voluisse*” – “en nooit heb ik nodeloos bloed willen vergieten en ook niet heb ik de staat van één van beiden legers willen beroven”.⁹⁹ Hierdoor lijkt het alsof hij eigenlijk geen burgeroorlog heeft gewild. Ook spaart hij degenen van Pompeius' leger die zich vrijwillig overgeven.¹⁰⁰ Zo zet hij zichzelf neer als een rechtvaardig, vergevingsgezind en mild persoon. Verder benadrukt hij dat hij, Caesar, de goede keuze heeft gemaakt, toen hij een vierde rij van zes cohorten vormde, want die hebben uiteindelijk voor de overwinning gezorgd.¹⁰¹ Caesar, de aanvoerder, had Pompeius' tactiek goed ingeschat en zijn leger goed neergezet en daardoor en door de moraal, het vertrouwen en de discipline van zijn soldaten hebben ze Pompeius' leger kunnen verslaan. Al deze voorbeelden helpen bij het positieve beeld dat Caesar van zichzelf wil neerzetten.

Hiertegenover schildert hij zijn tegenstanders af als op macht beluste mannen. Zo waren de hogere mannen uit Pompeius' leger al bezig met het claimen van belangrijke

⁹⁸ John M. Carter, *Caesars The Civil War book III* (Warminster, 1993), 12.

⁹⁹ Caesar, *De Bello Civili*, 3.90.

¹⁰⁰ Caesar, *De Bello Civili*, 3.98.

¹⁰¹ Caesar, *De Bello Civili*, 3.94.

posities en beloningen, maakten ze elkaar zwart en waren ze niet bezig met het bedenken van een strategie om van Caesar te winnen.¹⁰² Ook hadden ze overmatig veel luxe in hun kamp.¹⁰³ Verder heeft hij, zoals in het vorige hoofdstuk reeds besproken is, commentaar op Pompeius' strategie om de aanval van Caesars leger af te wachten.¹⁰⁴ Hij schildert Pompeius dus af als een slechte aanvoerder. Hij doet dit waarschijnlijk om propagandistische redenen, immers door Pompeius als een slechte aanvoerder weer te geven, benadrukt hij zijn eigen 'goede' leiderschap en wil hij proberen zijn daden te rechtvaardigen.

Appianus wilde de Romeinse geschiedenis beschrijven en daarin de 'mateloze ambitie van mannen en hun verschrikkelijke drang naar heerszucht en hun onvermoeibaarheid en hun vormen van talloze slechte dingen' laten zien.¹⁰⁵ Hij beschrijft niet alleen hun daden, maar hij geeft ook zijn mening. Zo geeft ook hij Pompeius' mannen weer alsof ze de strijd al gewonnen hebben en spreekt hij over de vele luxe in hun kamp.¹⁰⁶ Verder spreekt hij over de oorzaak van deze burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius: “ὅτι περὶ πρωτείων δύο ἄνδρες ἐρίζοντε ἀλλήλοις αὐτῷ τε κινδυνεύετον ἀμφὶ τῆ σωτηρία, καὶ τοσόσδε πλῆθος ἀνδρῶν ἀγαθῶν δι' αὐτούς” – “Omdat twee mannen, terwijl ze strijden tegen elkaar om de hoogste rangen, de veiligheid op het spel zetten van hen en dat van zo'n groot aantal van edelen mannen door hen.”¹⁰⁷ Zoals in het vorige hoofdstuk besproken is, besteedt Appianus als enige veel aandacht aan de bondgenoten aan Pompeius' kant. Dit kan komen, omdat hij in andere delen van zijn werk alle volken met wie de Romeinen in oorlog waren, heeft besproken en het daarom van belang vindt om hen nu ook te noemen. Aangezien Appianus van veel zaken een uitgebreide beschrijving geeft, valt het op dat hij nauwelijks informatie geeft over de positie van de aanvoerders bij Caesars leger. Uit zijn verslag komt ook de discipline van Caesars mannen en Caesars verdraagzaamheid jegens Pompeius' soldaten naar voren.

Plutarchus besteedt, vergeleken met Appianus en Caesar, minder aandacht aan het verloop van de slag. Hij bespreekt alles veel korter. Wel besteedt hij veel aandacht aan zaken die het karakter weergeven. Zo worden Pompeius' hogere mannen afgebeeld als hebzuchtig en als zeker van de overwinning. Ook wordt al hun luxe beschreven en het feit dat de aanvoerders

¹⁰² Caesar, *De Bello Civili*, 3.83.

¹⁰³ Caesar, *De Bello Civili*, 3.96.

¹⁰⁴ Zie 'Het leiderschap van Caesar en Pompeius', 13.

¹⁰⁵ Appianus, *Historia Romana*, προοίμιον 13.

¹⁰⁶ Appianus, *Historia Romana*, 2.69.

¹⁰⁷ Appianus, *Historia Romana*, 2.77.

wedijverden om belangrijke functies en Caesars positie van Pontifex Maximus.¹⁰⁸ Ook Pompeius zelf is niet meer terug te kennen als de grote generaal, maar onzeker en besluiteloos.¹⁰⁹ Zelfs in de *Vita Pompeii* beeldt Plutarchus Pompeius zo af, maar daar spreekt hij nog vernietigender over de mannen die hem overhaalden.¹¹⁰

Caesars soldaten worden juist afgeschilderd als enthousiast en klaar voor de strijd en Caesar zelf als een slimme aanvoerder met zijn plan van een vierde rij cohorten.¹¹¹

Het valt op dat Plutarchus in de *Vita Caesaris* en in de *Vita Pompeii* ongeveer even negatief over Pompeius en ongeveer even positief over Caesar is. In de *Vita Pompeii* is hij milder voor Pompeius en heeft hij extra veel kritiek op de mannen die hem overhaalden en bezig waren met luxe en beloningen, maar het is curieus dat hij Pompeius' goede kwaliteiten niet meer benadrukt in het leven dat over hem gaat. Door positief te zijn over goede karaktereigenschappen en negatief over slechte karaktereigenschappen, hoopt hij zijn publiek misschien een morele les mee te geven.

Zoals in het vorige hoofdstuk kort besproken is, beschreef Caesar geen enkel offer, maar Appianus en Plutarchus wel. Zij hebben hun informatie waarschijnlijk van een andere bron en vonden het interessant of belangrijk genoeg voor hun verhaal. Ook bleek uit de vergelijking van de drie teksten dat Caesar Pompeius afschilderde als iemand die ervan uitging dat zijn leger zou winnen. Hij wilde het tot een slag laten komen. Volgens Appianus en Plutarchus werd Pompeius juist overgehaald. Uit deze voorbeelden blijkt dat schrijvers in sommige gevallen ervoor kunnen kiezen om iets weg te laten of toe te voegen, zodat het in hun verhaal en/of bij hun doel past. Ook kunnen ze ervoor kiezen situaties en karakters net iets anders weer te geven.

De verschillen die er soms tussen de drie beschrijvingen van de slag bij Pharsalus zijn, kunnen dus komen door het gebruik van andere bronnen, zoals de verschillen in het aantal doden aan Pompeius' kant. Echter, de beeldvorming van de auteurs kan ook beïnvloed zijn door wat voor soort werk ze wilden schrijven en welk doel ze met hun werk wilden bereiken.

¹⁰⁸ Plutarchus, *Vita Caesaris*, 42. Plutarchus, *Vita Pompeii*, 67 en 72.

¹⁰⁹ Plutarchus, *Vita Caesaris*, 42-45. Plutarchus, *Vita Pompeii*, 72.

¹¹⁰ Plutarchus, *Vita Pompeii*, 67.

¹¹¹ Plutarchus, *Vita Caesaris*, 43 en 45. Plutarchus, *Vita Pompeii*, 68.

Conclusie

In mijn scriptie wilde ik de versies van Caesar, Appianus en Plutarchus over de slag bij Pharsalus vergelijken en zo de slag analyseren en bestuderen. Dit heb ik gedaan aan de hand van twee hoofdvragen: “Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de beschrijvingen van de slag bij Pharsalus in Caesars *De Bello Civili*, Appianus’ *Historia Romana* en Plutarchus’ *Vitae Parallelae van Caesar en Pompeius?*” en “Waardoor is hun beeldvorming (mogelijk) beïnvloed?”.

Eerst heb ik gekeken naar hun beschrijvingen van de samenstelling van de legers, de opstelling van de legers, het verloop van de slag, het leiderschap van Caesar en Pompeius en de uitkomst van de slag.

Bij de samenstelling van de legers waren er kleine verschillen tussen de aantallen die de drie auteurs noemden. Alle drie de auteurs spraken van 22.000 man infanterie aan de kant van Caesar. Pompeius’ leger bestond volgens Caesar en Plutarchus uit 45.000 man en Appianus noemde Pompeius’ leger meer dan het dubbele van Caesars leger, dus dat komt in de buurt van 45.000 man. Caesar, Appianus en Plutarchus noemden allemaal 1.000 man cavalerie aan Caesars kant en 7.000 man cavalerie aan Pompeius’ kant. Alleen bij de beschrijving van het aantal mannen dat Pompeius achterliet ter bescherming van het kamp is er een groot verschil. Caesar zegt dat hij en Pompeius allebei zeven cohorten achtergelaten hadden, maar Appianus spreekt van 2.000 man, wat bijna overeenkomt met de zeven cohorten die Caesar beschrijft, en 4.000 man, wat veel meer is. Plutarchus spreekt hier helemaal niet over, dus dit kan ook een minder belangrijk detail gevonden worden, vooral omdat Caesar en Appianus verder wel overeenkomen met de aantallen van de legers. Verder besteedt Appianus als enige veel aandacht aan de bondgenoten van Pompeius.

Over de opstelling van de legers verschillen de drie auteurs bij de opstelling van Caesars leger bijna niet van mening. Zo plaatsen Caesar en Plutarchus Domitius in het midden en Antonius op de linkerflank. Plutarchus plaatst Caesar net als Appianus als aanvoerder op de rechterflank, maar Caesar zet daar Sulla neer. Appianus noemt de namen van Antonius, Sulla en Domitius, maar hij zegt niet waar ze staan. Het kan zijn dat Sulla inderdaad de rechterflank aanvoerde en dat Caesar zelf aanvoerder van het tiende legioen was, dat ook op de rechterflank was opgesteld.

De opstelling van Pompeius’ leger verschilt erg bij de auteurs. Scipio plaatsen ze op dezelfde plek in het midden, maar de linkerflank plaatsen Appianus en Plutarchus onder leiding van Domitius en niet onder leiding van Pompeius, wat Caesar wel doet. De rechterflank werd

volgens Appianus aangevoerd door Lentulus en volgens Plutarchus door Pompeius. De theorie dat Caesar de opstelling beschrijft vanuit zijn oogpunt en dat daardoor de linker- en rechterflank omgedraaid zouden zijn, kan dit verschil verklaren. Alleen is het dan nog niet duidelijk waarom Appianus Pompeius bij het kamp achterlaat en Lentulus aanvoerder maakt. De auteurs beschrijven wel allemaal dat Caesar soldaten achterliet in een hinderlaag of als vierde rij cohorten ter bescherming tegen de cavalerie van Pompeius.

Het verloop van de slag wordt door de drie auteurs grotendeels hetzelfde beschreven. Zo wordt bij alle drie het aanvallen van Caesars tiende legioen door de cavalerie van Pompeius' leger en het terugdringen daarvan door de achtergebleven vierde rij cohorten uitgebreid beschreven. De beschrijvingen verschillen vooral van elkaar qua grootte. Verder verschillen er een paar details, zoals of Pompeius' leger de aanval van Caesars leger in eerste instantie wel of niet bleef afwachten en wanneer Caesar mannen uit Pompeius' leger de kans gaf om zich over te geven en zo gespaard te worden. Ook wordt door Caesar geen enkel offer beschreven en door Appianus en Plutarchus wel.

Bij de beschrijvingen van het leiderschap van Caesar en Pompeius schilderde Caesar Pompeius af als iemand die er al vanuit ging dat zijn leger ging winnen en die zelf ook tot een slag wilde komen. Appianus en Plutarchus zeggen juist dat Pompeius werd overgehaald door anderen. Verder heeft Caesar commentaar op Pompeius' beslissing om zijn mannen de aanval van Caesar af te laten wachten. Appianus en Plutarchus verwijzen hier ook naar.

Alle drie de auteurs spraken van 230 doden aan Caesars kant, maar bij Pompeius' kant sprak Caesar van 15.000 doden, terwijl Appianus en Plutarchus uitgingen van Asinius Pollio en spraken van 6.000 doden.

Nadat ik gekeken had naar de verschillen en overeenkomsten tussen hun beschrijvingen van de slag bij Pharsalus, heb ik gekeken waardoor die verschillen konden komen en waardoor de beeldvorming van de auteurs (mogelijk) beïnvloed was.

Daarvoor heb ik naar de achtergrond van de auteurs en hun publiek gekeken. Geen van de drie auteurs noemde expliciet het publiek waarvoor hij schreef, maar het is wel duidelijk te zien dat ze hun werken voor een publiek geschreven hebben.

Ook heb ik naar de bronnen van de auteurs gekeken. Daarbij viel het op dat Appianus en Plutarchus allebei refereerden aan Asinius Pollio. Dit kan de reden zijn dat hun werken veel overeenkomsten laten zien over bepaalde zaken, terwijl bij Caesar iets anders naar voren komt. Aangezien beiden ook nog van andere bronnen gebruik gemaakt hebben, kan het soms komen dat daardoor verschillen in de beschrijvingen van de slag komen.

Verder heb ik meer informatie over hun werk gegeven en onderzocht of ze met een bepaald doel geschreven waren en of dat ook terug te vinden was in hun beschrijving van de slag. Mijns inziens had het doel waarom de auteurs hun werken schreven, namelijk invloed op hun beeldvorming en hun werk.

Appianus wilde de Romeinse geschiedenis beschrijven en daarin de overgang van onrust en burgeroorlogen naar eensgezindheid en een monarchie laten zien. Daarbij beschreef hij de daden van bepaalde mannen en hun bijdrage aan dat proces. Daarom besteedt hij misschien soms meer of als enige aandacht aan zaken of geeft hij uitgebreidere beschrijvingen dan de andere twee schrijvers doen. Omdat hij ook de ‘mateloze ambitie van mannen en hun verschrikkelijke drang naar heerszucht en hun onvermoeibaarheid en hun vormen van talloze slechte dingen’ wilde laten zien, besteedt hij ook aandacht aan de luxe in Pompeius’ kamp of Caesars verdraagzaamheid.

Plutarchus wilde vooral ‘informatie vertellen die een indruk over het karakter en de aard gaf’. Hij wilde dus niet alle grootse daden of acties beschrijven, maar juist de daden die het karakter onthullen. Dit is ook te zien aan de kortere beschrijving van het verloop van de slag en de naar verhouding langere beschrijving van het hebzuchtige gedrag van Pompeius’ mannen en hun streven naar belangrijke functies. Ook is Pompeius niet meer terug te kennen als de grote generaal, maar onzeker en besluiteloos, terwijl Caesar wordt neergezet als een slimme aanvoerder.

Caesar noemde zijn doel niet, maar hij had waarschijnlijk propagandistische redenen. Hij werd afgeschilderd als degene die hoogverraad gepleegd had en degene die de burgeroorlog ontketend had en zo kon hij proberen zijn daden te rechtvaardigen en zijn grootse daden en goede leiderschap laten zien. Caesar legt dus de nadruk op Caesars mildheid, vergevingsgezindheid en rechtvaardigheid, maar bij Pompeius juist op zijn arrogantie en slechte beslissingen. Verder schildert hij zijn tegenstanders af als mannen die macht, belangrijke posities en beloningen belangrijker vinden dan het bedenken van een strategie voor de slag.

De auteurs kunnen er dus voor kiezen om in sommige gevallen iets toe te voegen of juist weg te laten of situaties of karakters net iets anders weer te geven. Daarom kan hun beeldvorming (mogelijk) beïnvloed zijn door wat zij belangrijk vinden om te laten zien in hun werk en wat hun doel met dat werk is en dat kan, naast het gebruik van andere bronnen, één van de redenen zijn waardoor hun beschrijvingen van de slag bij Pharsalus soms verschillen.

Reflectie

Ik denk dat mijn scriptie bijgedragen heeft aan het onderzoek over de slag bij Pharsalus, aangezien in mijn scriptie naar verschillende versies van de slag bij Pharsalus gekeken is. Dit is nog niet eerder gedaan. Ook heb ik niet naar één detail van de slag gekeken, maar naar de gehele slag. Verder heb ik getracht te verklaren hoe de verschillen konden komen door naar de achtergrond van de schrijvers, hun doel, publiek en bronnen te kijken. Daardoor kan deze scriptie ook inzicht geven in hoe antieke auteurs in hun schrijfproces omgaan met het selecteren en toepassen van de beschikbare informatie, hoe ze verschillende accenten kunnen leggen en hoe dezelfde informatie voor verschillende doeleinden gebruikt kan worden.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Appian, 'Roman History III', *The Loeb Classical Library*, vert. Horace White (Londen, 1913).
- Caesar, 'The Civil Wars', *The Loeb Classical Library*, vert. A.G. Peskett (Londen, 1914).
- Plutarch, 'Lives V', *The Loeb Classical Library*, vert. Bernadotte Perrin (Londen, 1917).
- Plutarch, 'Lives VII', *The Loeb Classical Library*, vert. Bernadotte Perrin (Londen, 1919).

Tekstedities

- Carter, John M., *Caesars The Civil War book III* (Warminster, 1993).
- Waterfield, Robin, *Roman Lives* (Oxford, 1999).
- Pelling, Christopher B.R., *Caesar* (Oxford, 2011).

Literatuur

- Searle, Arthur, 'Note on the Battle of Pharsalus', *Harvard Studies in Classical Philology* 18 (1907), 213-218.
- Holmes, Thomas R., 'The Battle-Field of Old Pharsalus', *The Classical Quarterly* 2:4 (1908), 271-292.
- Gwatkin, William E., 'Some Reflections on the Battle of Pharsalus', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 87 (1956), 109-124.
- Gwatkin, William E., 'Pompey on the Eve of Pharsalus', *The Classical Bulletin* 33:4 (1957), 39-41.
- Pelling, Christopher B.R., 'Pharsalus', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 22:3 (1973), 249-259.
- Bucher, Gregory S., 'The Origins, Program, and Composition of Appian's Roman History', *Transactions of the American Philological Association* 130 (1974), 411-458.
- Tingay, Graham, *Julius Caesar* (Cambridge, 1991).
- Wylie, Graham J., 'The Road to Pharsalus', *Latomus. Revue d'Études Latines* 51 (1992), 557-565.

- Bucher, Gregory S., 'Fictive Elements in Appian's Pharsalus Narrative', *Classical Association of Canada* 59:1/2 (2005), 50-76.
- Nordling, John G., 'Caesar's Pre-Battle Speech at Pharsalus', *The Classical Journal* 101:2 (2005/2006), 183-189.
- Goldsworthy, Adrian K., *Caesar: Life of a Colossus* (New Haven, 2006).
- Griffin, Miriam T., *A Companion to Julius Caesar* (Chichester, 2009).
 - Raaflaub, Kurt, 'Bellum Civile', in: Miriam T. Griffin, *A Companion to Julius Caesar* (Chichester, 2009), 175-191.
- Osgood, Josiah, 'Battle of Pharsalus', *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome* 5 (2010), 241-242.
- Duff, Timothy E., 'The Structure of the Plutarchan Book', *Classical Antiquity* 30:2 (2011), 213-278.
- Grillo, Luca, 'The personality of the narrator in Caesar's Bellum Civile', *American Journal of Philology* 123:2 (2011), 243-271.
- Pollard, Nigel en Berry, Joanne, *The Complete Roman Legions* (Londen, 2012).
- Welch, Kathryn, *Appian's Roman History: Empire and Civil War* (Swansea, 2015).
 - Price, Jonathan J., 'Thucydidean Stasis and the Roman Empire in Appian's Interpretation of History', in: Kathryn Welch, *Appian's Roman History: Empire and Civil War* (Swansea, 2015), 45-63.
 - Stevenson, Tom, 'Appian on the Pharsalus campaign: *Civil Wars* 2.48-91', in: Kathryn Welch, *Appian's Roman History: Empire and Civil War* (Swansea, 2015), 257-275.
 - Welch, Kathryn, 'Appian and the Roman History: a Reappraisal', in: Kathryn Welch, *Appian's Roman History: Empire and Civil War* (Swansea, 2015), 1-13.
 - Westall, Richard, 'The Sources for the Civil Wars of Appian of Alexandria', in: Kathryn Welch, *Appian's Roman History: Empire and Civil War* (Swansea, 2015), 125-167.
- Ramsey, John T., 'How and why was Pompey Made Sole Consul in 52 BC?', *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 65:3 (2016), 298-324.

Afbeelding

- Afkomstig uit: Tingay, Graham, *Julius Caesar* (Cambridge, 1991), 39.